

COMENIUS ORBIS PICTUSA KÉPANYAGÁNAK ÉS SZÖVEGÉNEK FORRÁSAIRÓL TEMPERANTIA – MÉRTÉKLETESSÉG

DR. BAKOS JÓZSEF

(Közlésre érkezett: 1977. február 1.)

1. Comenius az Orbis Pictus CXII. fejezetében a *mértékletesség* fogalmának érzékeltetésére és értelmezésére igen tanulságos képi ábrázolást használt föl (vö. 1. kép). A jól megszerkesztett kép jelmotívumai, illetőleg rajzi elemei külön-külön és együttesen arra szolgálnak, hogy a képhez társított szöveg legfontosabb mondanivalóját kiemeljék, s vizuális síkon is értelmezzék.

1. kép

A kép és a szöveg egymást erősítő elemeihez kapcsolt comeniusi értelmezés azonban nemcsak a mértékletességnek, e „sarkalatos” erénynek fogalmát állítja központba, hanem azokat a formákat, módokat is, amelyekből kitűnik, hogy a kiegyensúlyozott, az egészséges élet alapjának, a mértékletességnek nem csak fogalmi tartalmát kell jól ismernünk, hanem azokat a nagyon is emberi összefüggéseket is, amelyek segítik az

embert abban, hogy tudjon kellő mértéket tartani ételében, italában, tetteiben és vágyaiban; viselkedésében s egyéni és közösségi életének minden megnyilvánulásában. A szöveg és az ábrázolás arról is szól, hogy a mértékletesség olyan erkölcsi tulajdonság, emberi erény, amely csak az állandó „gyakorlás” révén válik természetünké. A képi megoldásban a rajzi elemek konkrét helyzetekben azt mutatják be: miben és hogyan vétenek az emberek a mértékletesség, a mértéktartás ellen. Így párba állnak a szöveg és a kép segítségével a tanulók tudatában ezek az ellentétes értelmű fogalmak és megnevezések is: *mértékletes–mértéktelen; mértékletesség–mértéktelenség; mértéktartó–féktelen, tobzódó* stb.

Comenius a szövegben és a szimbolikus ábrázolásban olyan jelmotívumokat és nyelvi formákat sorakoztat fel, amelyek mind a megfelelő ikonológikus és emblematikus ábrázolásokon, mind az emblémákhoz társított lemmákban, illetőleg mondásokban és szólásokban nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak, de ezeket Comenius didaktikai megfontolásokból az egyéni és a közösségi követelményekhez is szabott összefüggésekben és a gyakorlati tevékenységek jellemző megnyilvánulásaiban mutatja be és értelmezi. A szöveg szavaihoz kapcsolt számok, mind a képi, mind a nyelvi közlést egyértelműbbé teszik azzal, hogy a tanulók értelmileg és vizuálisan együtt kapnak segítséget a megfelelő ismeretek megszerzésére és a megfelelő tanulságok levonására.

2. Comenius szövege ezeket a gondolatokat tárja fel: „A’ mértékletesség (1) módot szab az ételben és italban (2), és meg-tartóztatja a kívánságot, mintegy zabolával (3): és e-képpen meg-mértékel mindenket, hogy mód-nélkül ne legyen valami. A’ tobzódók (részegesek) részegeskednek (4), tántorognak (5), ikőlődnék (hánnak, okádnak) (6) és garázdálkodnak (7) (összevésznek). A’ részegeségből (tobzódásból) származik (vé-szen eredetet) a’ fajtalanság; ebből a’ buja élet, a’ latrok (8) és a’ szajhák között (9) csókolgatással, tapogatással, ölelgetéssel és táncolással (10)”. (Orbis Pictus. Coronae, 1675.).

A szövegből kitűnik, hogy Comenius a *temperantia*, a *mértékletesség* fogalmát és megnevezését a következő rokonértelmű képzet- és szósor tagjának tekinti: *continentia*, (önmegtartóztatás), *modestia* (szerénység), *abstinentia* (tartózkodás a bő ételektől, a sok italtól), *moderatio cupiditatis* (a vágyak mérséklése), *mediocritas* (a közép-szer követése), *modus* (mértéktartás) stb.

A comeniusi szöveg nagyon tömör és célratörő megfogalmazása azt is tükrözi, hogy Comenius jól ismerte azokat a szólásszerű nyelvi formákat, amelyek hosszú évszázadok tapasztalatait sűrítették bele a tömör mondatokba, s nem az elvontság síkján szólnak a mértékletesség fogalmáról, hanem elsősorban gyakorlati relációkban tárják fel a mértékletesség fogalmának jellegzetes tartalmi jegyeit. A magyar megfelelők jól példázzák, mire gondolunk: *Nincs jobb az mértékletességnél* (Decsi); *Mértékletesség legjobb örökség; Mértékletesség kívánt egészség* (Kis-Viczay); *Mértékletesség többet ér az orvosságnál* (Ballagi). *Többet ér orvosnál a mértékletesség; Jó mértéket tartani* (Erdélyi) stb., stb.

A szólások megfogalmazása mértéktartóbb, mint Comenius szövege: ebben ugyanis elsősorban az *ellentétes értelmű* fogalmak és tevékenységi formák jutottak nagyobb szerephez. Ezt sugallta az ábrázolás képi elemtára is. Az etikai követelményekre tekintettel Comenius az egyes jelelemkből úgy formált teljes ábrázolást, hogy a képi elemek értelmes kombinációjából ne csak arra legyen képes a tanuló, hogy felfogja és értelmezni tudja a mértékletesség fogalmát, hanem arra is, hogy megtanulja, mi származik abból, ha valaki nem tart kellő mértéket az ivásban, az evésben, a szerelemben és a szórakozásban stb.

A képi jelelemeket Comenius két forrásból merítette: egyrészt az elődök és kortársak emblémáinak rajzi eszköztárából, másrészt a valóság elemeiből. Az ábrázolás

megkomponálása azt mutatja, hogy Comenius elsősorban empirikus szemléleti alapról kiindulva bízott a hagyományos képi jelelemekre sajátos közlő funkciót.

Vegyük most sorra az egyes képi jelelemeket, s vizsgáljuk meg, milyen forrásból merített Comenius, s hogyan formálta át a hagyományos értelmezési formákat, milyen új ábrázoló és értelmező elemeket társított hozzájuk.

3. Az ábrázolás központi alakja a *mértékletességet* szimbolizáló fehérruhás nő. A hagyományos emblematisz rajzokon ugyanis a *mértékletesség*, a *mértéktartás*, a *szerénység*, jelzésére szolgált a *fehér ruha* is: „*Modestiae signum alba vestis*” (Val. Pierius: Hieroglyphica. Lib. XL., Cap. XXV.).

2. kép

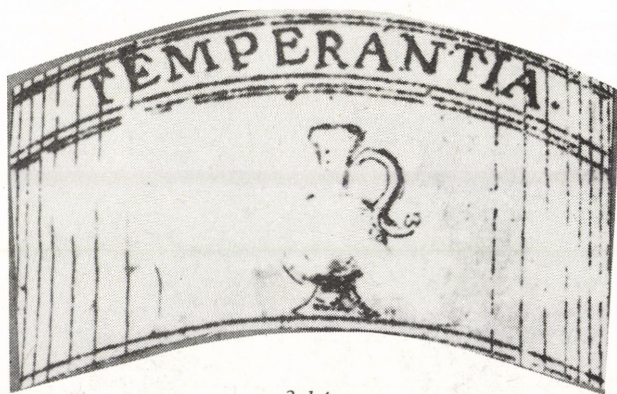
A központi alakhoz társított jelelemek, rajzi formák (a két edény, a kancsó, a szelence, a kehely) a cselekvés, az *elegyítés* fontos mozzanatának is eszközei. Az *elegyítésnek* ezzel az ábrázolásával a kép mozgalmasságot is sugall. E jelelemek alapformáiról és szimbolikus jelzéséről Rimaynak ez a verssora árulkodik: „*Bort vízzel elegyít a Mértékletesség.*” (Rimay: *Encomia virtutum* II.). Rimay teljesebbé teszi a mértékletesség erényét ábrázoló kép mondanivalóját ezekben a sorokban:

„Mértékletesség is közli hivatalját,
Vakmerőségektől távoztatván magát,
Olajával kenni az sebnek fájalmát,
Ha látja, hogy ecte toldja daganatját.
A rossz természetet csigázza, fészíti
Borának erejét vízzel elegyíti.
Részegséggel vérét nem fűti, hevíti”

(Rimay: *Encomia et effecta virtutum*).

Rimay idézi azt a mondást is, amely segítséget nyújt a szimbolikus ábrázolás teljesebb értékű értelmezéséhez: *Ecet olajjal szór Mértékletesség.*

Az ábrázolás képi eszköztárának e jelelemei jutnak közlő, szimbolizáló szerephez az esztergomi palotának a négy erényt ábrázoló allegorikus freskóján is (vö. 2. kép). Ez volt tehát az általános jelelem. Ismerünk azonban olyan képi formát is, amelyen a teljes képi eszköztárnak csak egy-egy eleme szolgál motívumként. Weber munkájában is pl. csak egy képi elem (vö. 3. kép) szimbolizálja a mértékletességet. (Weber: *Lectio Principum*, 1665.).

3. kép

4. Comenius inkább bővítette a képi eszköztárt, és ezzel a jelmotívum körét is gazdagította. A központi nőalak képéhez társította, mint jellemző attributumot pl. a *zabola* rajzát is. Ez a jelelem segíti értelmezni a szöveg e mondanivalóját: A *mértékletesség megtartóztatja a kívánságot mintegy zabolával*. Különböztet ez a jelelemet is a hagyományból vette át Comenius. Az emblematikus ábrázolásokon ugyanis a *zabola* a mértékletességet is szimbolizálja: „*Fraenum temperantiam et moderationem significat*” (Val. Pierius: *Hieroglyphica*, Lib. XLVIII. Cap. 20.). A *zabola* mint jelelem igen gyakran vállalt önálló szerepet is az ikonológikus ábrázolásokon. Ilyen funkciót teljesít pl. Lackner egyik emblémájának ábrázolásában (Vö. 4. kép.) is (Vö. *Coronae*, 1615).

5. Ha megfigyeljük az *Orbis Pictus* 1669-iki kiadásának a mértékletességet szimbolizáló képét (vö. 5. kép), egy egészen sajátos funkciót betöltő képi elemet fedezhetünk fel

benne. Úgy áll szerepkörében a női alak, hogy a mértékletesség ellen vétőket szemmel tarthassa. Comenius tehát alkalmas demonstrációs szögben mutatja be a női alak szimbolikus tevékenységét is. A nő karján lévő zabola jelmotívumként vizuális síkban, ezt a szóbeli mondanivaló közvetíti:

„Viselje zabláján nyelvét és beszédét,
Tobzódással magát senki se terhelje” (Rimay: Leges mensales).

4. kép

5. kép

A hagyományos emblemikus szöveg latinul így hangzik: „Fraenum admonet, modum serva, os cohibe”. (ValPierius: Hieroglyphica Lib. XXXVI. Cap. XLII.). A mértékletességet szimbolizáló ábrázolásokon jelelemként szerepel a *bor és a víz* is, illetőleg a *vízzel elegyített bor*, a józanság, az ivásban való mértéktartás szimbolumaként.

6. Didaktikai megfontolások vezették Comeniust abban, hogy a *mértéktelenséget* ábrázoló hagyományos képi eszköztárból nem használt fel olyan jelelemeket, rajzi formákat, amelyek távol estek a tanulók életének körétől, illetőleg a körülöttük zajló valóságnak mindennapi jelenségeitől, elemeitől. Nem használta fel pl. az *elefánt* rajzát sem jelelemként, pedig a hagyományozódó szimbolizálásokon igen gyakran vállalt ez a képi motívum is közlő funkciót. Két emblemikus ábrázolást idézünk ennek bizonyítására. (Vö. 6–7. kép). A képekhez társított szövegek értelmezéseiből megtudjuk, hogy az *elefánt* rajzával azért szimbolizálhatták a mértékletességet, mert úgy tudták, hogy mértékkel él az elefánt a takarmánnyal, s csak annyit eszik, amennyi szükséges a napi táplálására: „Tantum pabulum assumit, quantum quotidiana consuetudine pascere sit institutus” (Val. Pierius: Hieroglyphica. Lib. II. Cap. VII.: Temperantia.). Boudard

6. kép

7.kép

művében található embléma (vö. 6. kép) *elefánt* jelelemének szöveges értelmezése is erről beszél (J. B. Boudard: *Iconologie*, 1759. III. k. 155.).

A *temperantia*, a *mértékletesség*, illetőleg az *abstinentia* képi attirubutumai között gyakran szerepel a *teve* képe is (Vö. Val. Pierius: *Lib. XII. Cap. XXXIV.*). Comenius ezt a motívumot is mellőzte.

7. Most azt vizsgáljuk meg, melyek azok a rajzi elemek és jelmotívumok, amelyeknek Comenius a hagyománytól eltérően nagyobb szimbolizáló értéket és szerepet adott az *Orbis Pictus* ábrázolásában. Elsősorban azok, amelyeknek segítségével az etikai, a morális vonatkozásokat emelhetette ki, de velük és általuk mégsem csupán a moralizáló tanulságokat kívánta vizuális síkon a tanulók elé vetíteni: a rideg valóság képeinek felmutatásával arra kényszerítette a tanulókat, hogy a megfelelő tanulságokat is vonják le

8. kép

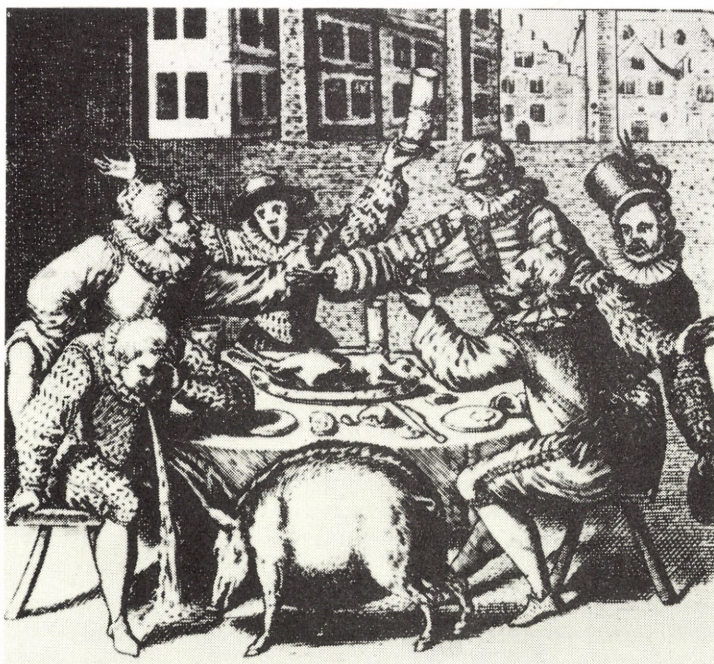
a kép és a szöveg együttes hatására. Olyan tükröt tartott Comenius eléjük, amelyből igen szemléletes kép tárult fel: mire vezet, ha valaki nem tart mértéket pl. az ivásban, a féktelen mulatozásban, táncolásban és tobzódásban. Még ezekben a valóságot valóban jól tükröző rajzi elemekben is feltűnnek olyan motívumok, amelyek a hieroglifák, az ikonikus közlő formák képi elemeiben, jelmotívumaiban is hasonló jellegű közlő funkciót teljesítettek. Nem véletlen pl. hogy a jelek között jelentkezik a *sertés*, a *disznó* (vö. a *részeg disznó* nyelvi formát!) képe is. Val. Pierius is utal arra, hogy az egyiptomiak a sertés képével (vö. 8. kép) is szimbolizálták a szertelen ivást, a gyönyörökben való tobzódást: „Aegyptii sacerdotis delicias, victus luxum et lasciviam ex porci simulacro significant” (Lib. IX. Cap. XIII.).

8. Comenius ábrázolásának megkomponálásáról azt is meg kellett állapítanunk, hogy mind a teljes ábrázolásra, mind a képi elemrészekre vonatkozólag meríthetett az

előd és kortársi illusztrációk és emblemikus és ikonikus ábrázolások rajzi eszköztárból is. Erre vonatkozólag két forrásjellegű ábrázolást mutatunk be. *Ortelius „Theatri Orbis Terrarum Parergon”* című, s Antwerpenben 1584-ben és 1624-ben megjelent művének egyik illusztrációjára utalunk elsősorban (vö. 9. kép). Az analóg rajzi eszköztárt, a lugast, az ivó és táncoló alakok rajzát s ezek egységes képpé szervezését Comenius feltétlenül mintául használta fel az *Orbis Pictus* ábrázolásának megszerkesztésében.

9. kép

10. kép

Ugyancsak forrásként tarthatjuk számon Boissardus egyik emblemájának ábrázolását is (vö. 10. kép). Boissardus művének (*Theatrum Vitae*, 1596. Cap. XLIII.) „*Ebrietas et luxus*” című emblémája szövegében és képi eszköztárának jelmotívumaiban a felelőtlen, a mértéktelen ivást, a tobzódást ítéli el. Az emblémának az „ikölődést” oly verisztikusan megjelenítő képi elemét párosítva a sertés jelmotívumával, feltétlenül jól ismerhette Comenius is. Véleményünk szerint Comenius az *Orbis* szövegének megfogalmazásában is mintául vette az embléma képi eszközeit. Hatott rá Boissardus az embléma képéhez társított lemmájának, képértelmezésének e részlete is: „*Vae tibi, qui insano celebras convivium luxu: Vae tibi, qui potu nocte dieque vacas.*”

9. Összefoglalásul még egyszer tekintsük át Comenius ábrázolását (Vö. 11. kép). Figyeljük meg, hogyan teljesíti illusztrációs és didaktikus szerepét a képi eszköztár és a jelmotívumsor. Különösen feltűnő, hogy Comenius jó pedagógiai érzékeléssel konkrét helyzetekbe ágyazva beszélteti a rajzi elemeket. A negatív jellegű képi jelelemek sem véletlenül jutottak központi szerepükhöz. Comenius ebben az ábrázolásban is példát nyújtott arra, hogy a rajzos szemléltető példák nemcsak arra valók, hogy ismereteket közvetítsenek, hanem arra is, hogy a képet szemlélő és értelmező tanulóknak érzelmeket is ébresszenek, s így életüknek további szakaszában tevékenységüket is motiváló erő lehessen mindaz, amit elméleti anyagként az iskolában megtanultak. Az ábrázolás azt is sugallta, hogy a képi eszköztárt nemcsak szemlélni kell látványként, vizuális ismeretanyagként, hanem meg is kell érteni a teljes ábrázolást éppen úgy, mint annak összetevőit, a *külön* is fontos funkciót teljesítő képi elemeket. Comenius az *Orbis* képeivel arra is megtanította a pedagógusokat, hogy képesek legyenek a szimbólumrendszereket is megérteni és helyesen értelmezni.

11. kép

10. Forráskritikai vizsgálódásunk éppen ezért irányul elsősorban az *Orbis Pictus* szimbolikus értékű és értelmű képeinek forrásanyagára. Ma még sok hibás vélemény is olvasható erről a filológiaiilag is fontos problémakörrel, nem is szólva arról, hogy nagyon töretlen utat kell megjárunk, mert mind a hazai, mind a nemzetközi Comenius-filológia legelhanyagoltabb kutatási témájáról van szó. A vizsgálódást tehát folytatnunk kell: a fónikus, a nyelvi, a verbális jellegű ismeretterjesztő formák elemzését ki kell egészítenünk a vizuális közlési módok feltárásával és megszólaltatásával.